

MIECZYŚLAW PRZEDPELSKI

SPOŁECZNO-GOSPODARCZE PRZESŁANKI
PRACY ZAWODOWEJ KOBIEC

U w a g i w s t ę p n e . Wielu współczesnych autorów, reprezentujących różne dziedziny wiedzy, interesuje się pracą zarobkową kobiet. Okoliczność powyższa przyczynia się do naświetlenia rozmaitych aspektów tego powszechnego zjawiska. W Polsce, a zwłaszcza w latach po drugiej wojnie światowej, pojawiają się liczne prace i przyczynki naukowe stanowiące niewątpliwie wkład do problematyki pracy kobiet. W najnowszym okresie bowiem rozwój społeczeństwa polskiego zmierza ku wzorcowi społeczeństwa przemysłowego i zurbanizowanego. Początkowo w kształtowaniu tego modelu decydującą rolę odegrały rewolucyjne akty ustawodawcze, mające na celu likwidację klas posiadających dawnego społeczeństwa. Następnie pojawia się nowy czynnik, który dominuje do dziś, a mianowicie socjalistyczna industrializacja. Procesy uprzemysłowienia stanowią w Polsce współczesnej nie tylko istotę społecznej rzeczywistości, ale i odwrotnie ich skutki wpływają na jej tendencje rozwojowe. Postępujący rozwój struktury społecznej potęguje tendencje do społecznego egalitaryzmu oraz do nowych podziałów społecznych, w których kwalifikacje zawodowe stanowią podstawę kształtowania się pozycji społecznej. Wskazane tendencje nie pozostają bez wpływu na przeobrażenia struktury zatrudnienia, stwarzając wiele problemów nowych, o charakterze społeczno-gospodarczym.

Uważny przegląd literatury przedmiotu nasuwa szereg kwestii, a między innymi także zagadnienie czynników wpływających na udział kobiet w pracy zawodowej. W piśmiennictwie bowiem wielokrotnie poddaje się analizie różne elementy warunkujące włączanie się kobiet do społecznego procesu pracy. Zauważa się jednak brak systematyzacji tych czynników według jednolitego kryterium.

Kryteria systematyzacji czynników aktywności zawodowej kobiet mogą powstać w rezultacie przyjęcia kilku różnych założeń. Z historycznego punktu widzenia czynniki te można dzielić według ich zasięgu czasowego. Podział przeprowadzony w ten sposób uwzględniałby czynniki działające w poszczególnych okresach czasu. Jako dalsze kryterium można przyjąć zasięg przestrzenny oddziaływania poszczególnych

czynników. Prowadzona w oparciu o to kryterium analiza będzie miała charakter przestrzenny. Wyodrębnione na tej podstawie czynniki będą się natomiast różniły od siebie w zależności od przyjętego obszaru obserwacji. Gdy wreszcie jako kryterium przyjmie się strukturę jakościową, to analiza będzie miała za cel wykazać wpływ poszczególnych czynników na tle wszystkich innych uwzględnionych w danym badaniu.

W badaniach ekonomicznych i społecznych znajdują zastosowanie wymienione trzy typy analiz. Ponadto występują także ich kombinacje. Operowanie tymi ogólnymi podziałami nie przesądza o możliwościach posługiwania się innymi kryteriami, które można określić jako specyficzne dla danego zjawiska społeczno-ekonomicznego. W interesującym nas tutaj przypadku analizy czynników wpływających na udział kobiet w pracy w przemyśle i poza przemysłem, jako kryterium można przyjąć wszystkie wyżej podane warianty. W wypadku jednak, kiedy jako kryterium klasyfikacji czynników pracy zawodowej kobiet przyjmuje się ich związek z określonym układem gospodarczym¹, uzyskany podział obejmować będzie dwie grupy czynników, tj. czynniki działające niezależnie od układu gospodarczego oraz czynniki charakterystyczne dla danego układu. Do czynników działających niezależnie zalicza się pogłębianie społecznego podziału pracy i wszelkie związane z tym konsekwencje. W tej grupie działa również postęp techniczny, jako wytwór myśli ludzkiej². Do czynników charakterystycznych dla konkretnych układów gospodarczych zaliczyć można zespół decyzji politycznych, podejmowanych przez organy gospodarcze, typowych tylko dla tego układu. Decyzje te nie pozostają bez wpływu na czynniki określone wyżej jako działające niezależnie od układu gospodarczego. Drugi czynnik związany z określonym układem, to decyzje podejmowane przez poszczególnych członków społeczeństwa w zakresie stosunków pracy, które nazwać można zespołem decyzji podmiotów pracy.

Pogłębianie społecznego podziału pracy. Jest to proces immanentny dla wielu formacji, a tym samym dla jeszcze większej liczby układów gospodarczych. Proces podziału pracy polega na różnicowaniu społecznego procesu produkcji według rodzajów pracy. Interesująca nas kategoria zmieniała się w czasie od, formy najprostszej, jaką jest naturalny podział pracy³ począwszy, a kończąc na współczesnych tendencjach do jego zaniku⁴.

¹ Przez układ gospodarczy rozumie się całość zjawisk ekonomicznych w gospodarce narodowej łącznie z aspektem społecznym.

² Por. J. Lisikiewicz, *Postęp techniczny a wydajność pracy w przemyśle*, Warszawa 1963, s. 35 i n.

³ O. Lange zwraca uwagę, że naturalny podział pracy spotykany w historii społeczeństw jest najwcześniejszy i nie ma jeszcze charakteru zawodowego podziału pracy. Podział zajęć jest bardzo różny w poszczególnych społeczeństwach, a mimo tego zawsze ściśle określony i uświęcony przez zwyczaj i tradycję. O. Lange,

Naturalny podział pracy występuje w związku z działalnością gospodarczą ludzi wszędzie tam, gdzie ma miejsce bezpośrednie zaspokajanie potrzeb. W gospodarce naturalnej ono też stanowi główny motyw określający cele działalności gospodarczej⁵. W związku z tym można postawić tezę, że zwyczajowo-tradycyjnemu charakterowi działalności gospodarczej odpowiada naturalny podział pracy, jako podstawa podziału zajęć na „męskie” i „żeńskie”. Podział ten utrwalił się w ciągu wielu wieków okresu przedprzemysłowego i spowodował, że w świadomości społecznej kojarzy się określone prace ze zróżnicowaniem płciowym. Jest to zjawisko obciążone wielowiekową tradycją i pogłębiane koniecznością pełnienia obowiązków rodzinnych. Z nim też kojarzy się istniejące współcześnie zróżnicowanie pracy według płci, mimo olbrzymich zmian w procesie produkcji społecznej. Tradycja w tym przypadku stanowi element kształtujący opinię społeczną wobec określonych prac, a w tym również tzw. prac kobiecych. Pojawienie się bowiem kobiety w dziedzinach dotąd uznawanych jako męskie napotyka na sprzeciw społeczny, choć niekoniecznie istnieją ku temu uzasadnione przesłanki⁶. Działanie tego sprzeciwu dotyczy zarówno najbliższego środowiska, jak również pracodawców⁷, w przekonaniu których spełniane funkcje bio-

Spoteczny proces produkcji i reprodukcji, *Ekonomista* 1962, nr 1, s. 28—29; J. D. Bernal, *Nauka w dziejach*, Warszawa 1957, s. 55—56, 71 i n.

⁴ Zwyczaj przyjmuje się w literaturze przedmiotu, że stopniowo zanika tendencja do różnicowania podziału, a tym samym specjalizacji pracy. Por. J. Kortan, *Wewnątrzzakładowy podział pracy i jego ekonomiczne konsekwencje*, Łódź 1965, s. 8—10; J. Kordaszewski, *Praca i zatrudnienie w przemyśle*, Warszawa 1964, s. 5 i n.; Z. Schulz, *Efektywność ekonomiczna automatyzacji produkcji przemysłowej*, Warszawa 1962, s. 102 i n.; S. Strumilin, *Problemy socjalizmu i komunizmu w ZSRR*, Warszawa 1962, s. 409; A. Szambelan, *Zagadnienia podziału pracowników fizycznych i umysłowych a postęp techniczny*, Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej 1965, nr 6, s. 218 i n.; Wydaje się, że ze społecznego punktu widzenia likwidowanie podziału pracy w określonym procesie produkcji, dystrybucji i wymiany w wyniku automatyzacji procesów wytwórczych prowadziłyby do ciągłego redukowania zatrudnienia. Tymczasem szczegółowe rozpatrzenie wpływu automatyzacji na specjalizację społecznego procesu produkcji pozwala wysnuć wniosek, że likwidacja stanowisk pracy o dużej pracochłonności, szkodliwych dla człowieka warunków pracy itp., pociąga za sobą konieczność powstawania nowych, wyspecjalizowanych miejsc pracy w tych samych, a także innych dziedzinach pracy.

⁵ O. Lange, *Ekonomia polityczna*, t. 1, Warszawa 1963, s. 171.

⁶ Wyobrażenia o pracy ciężkiej i lekkiej nie znajdują uzasadnienia w rzeczywistości uciążliwości poszczególnych rodzajów prac. W praktyce znaczna część prostych prac wykonywanych przez kobiety wymaga właśnie znacznego wysiłku fizycznego. U. Renker zwraca uwagę, że dzienny wysiłek kobiety prowadzącej gospodarstwo domowe średniej wielkości równa się wysiłkowi dziennej pracy stolarza. Por. *Probleme der Frühinwalidität der Frau*, *Zeitschrift für ärztliche Fortbildung* 1961, z. 2, s. 92.

⁷ Por. A. Preiss-Zajdowa, *Zmiany w strukturze zawodowej kobiet pracujących w Polsce*, *Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Społecznego* 1961, nr 4, s. 33—34,

logiczne i rodzinne obniżają wartość kobiety jako pracownika, a nadto narażają zakład pracy na dodatkowe koszty zatrudnienia. Wreszcie pod wpływem tradycji pozostaje świadomość i postawa, a także reakcja kobiet na zjawisko pracy zawodowej.

Bierny charakter układu stosunków społecznych w interesującym nas zakresie zmienia się w rezultacie pojawiania się nowych, zewnętrznych bodźców. Historycznie wiąże się to z działaniem prawa postępującego rozwoju sił wytwórczych, które poprzez zmiany techniczne, technologiczne, organizacyjne i wreszcie światopoglądowe powoduje przeobrażenie w celach i środkach działalności gospodarczej⁸. Momentem krytycznym jest naruszenie bezpośredniego związku działalności gospodarczej z procesem zaspokajania potrzeb, a więc ewolucja społecznego podziału pracy i związanej z nią produkcji towarowej i wymiany towarowo-pieniężnej. Procesy te powodują rozpadanie się jednorodnej struktury gospodarki naturalnej i wyodrębniają dwa rodzaje działalności, tj. działalność zarobkową i działalność w gospodarstwie domowym. Wyodrębnienie się tych dwóch rodzajów pracy zmienia układ celów działalności gospodarczej. Oznacza to, że w gospodarstwie domowym cele działalności wyznaczają nadal wielorakie potrzeby, gdy tymczasem cel działalności zarobkowej sprowadza się do osiągnięcia dochodu pieniężnego⁹. Potęguje się racjonalizacja działalności gospodarczej, doprowadzając z jednej strony do pojawienia się przedsiębiorstwa, jako podstawowej komórki produkcji społecznej nastawionej na usprawnianie działalności zarobkowej oraz z drugiej do oddzielenia gospodarstw domowych, jako jednostek konsumpcyjnych. Istota tego złożonego i dotąd trwającego procesu polega na zmianie charakteru więzi między produkcją społeczną a gospodarstwem domowym, którego funkcja ogranicza się coraz częściej do organizacji i realizacji konsumpcji osobistej¹⁰.

Postęp w zakresie społecznego podziału pracy oraz odpowiadający mu rozwój produkcji towarowej w długim okresie czasu ograniczają udział kobiet w ramach tradycyjno-zwyczajowej działalności gospodarczej, powodując konieczność nabywania dóbr i usług, wytwarzanych dotąd przy współdziałaniu kobiet, za osiągnięty w ramach pracy zarobkowej dochód pieniężny. Jest to więc proces przejęcia pracy i zarobku kobiet przez przedsiębiorstwa produkcyjne i usługowe. Bez tego podziału każde gospodarstwo domowe musiałoby produkować to wszystko, co konsumuje.

a także Ber Haus, *Formy organizacji pracy w przemyśle*, Warszawa 1964, s. 132—133 oraz L. Rosner, *Aktuelle Probleme der Frauenarbeit*, w: *Industrielle Organisation*, Schweizerische Zeitschrift für Betriebswirtschaft 1964, nr 5, s. 209—216.

⁸ O. Lange, *Ekonomia polityczna*, op. cit., s. 50—62.

⁹ Ibidem, s. 174 i n.

¹⁰ J. Mujżel, *Stosunki towarowe w gospodarce socjalistycznej*, Warszawa 1963, s. 140 i n.

Oczywiście taka organizacja produkcji społecznej cechowałaby się nikłymi rozmiarami, ograniczając jednocześnie poziom stopy życiowej¹¹.

Obok podziału pracy pojawia się dalszy czynnik, a mianowicie zapotrzebowanie na dochód pieniężny, jako warunek umożliwiający zaspokajanie potrzeb poszczególnych jednostek i rodzin. Upowszechnienie w kapitalizmie stosunków towarowo-pięniężnych prowadzi do przekształcenia w towar także siły roboczej, rodząc jednocześnie ekonomiczną konieczność zarobkowania.

Elementy tradycyjno-zwyczajowe zachowuje w swej działalności zarówno gospodarstwo domowe, jak i gospodarka chłopska. Nie oznacza to jednak, by istniejące metody przedsiębiorczości nie czyniły wśród nich systematycznych wyłomów¹².

Tak więc rozkład gospodarki naturalnej i rozszerzanie się gospodarki towarowej, potęgowane rozwojem sił wytwórczych, powodują przeobrażenia struktury społeczno-gospodarczej, doprowadzając do wzrostu zapotrzebowania na pracę w przemyśle, budownictwie, transporcie, komunikacji, handlu i pozostałych dziedzinach pracy, których funkcje i rola systematycznie narastają. Zapotrzebowanie na pracę w tych działkach stanowi wyraz społecznych i gospodarczych konieczności pojawiających się na tle rozwoju społecznego podziału pracy. Proces ten potęguje stałe rozszerzanie dóbr i usług wytwarzanych w ramach gospodarki towarowej. Zmniejsza się tym samym zakres tych produktów i prac, które były dotąd wytwarzane w gospodarstwie domowym, jako ciągle jeszcze funkcjonującej jednostce gospodarki naturalnej. W wyniku działania tej tendencji powstaje coraz większa rezerwa czasu, pochłaniana dotychczas przez prace w gospodarce naturalnej, a tym samym z ogólnospołecznego punktu widzenia zwolnione zostaje pewne kwantum siły roboczej, która zajmowała się tymi pracami. Ta nowo powstająca wolna siła robocza może być wchłaniana przez jednostki produkcyjne i usługowe gospodarki towarowej, co jest zgodne ze wzrastającym zapotrzebowaniem tej ostatniej, jako że pracochłonność dóbr i usług oferowanych na rynku ciągle wzrasta¹³. Ta generalna tendencja ma charakter sekularny i trudno przewidzieć jakieś zmiany, które by

¹¹ Fr. Benham, *Ekonomia polityczna*, Warszawa 1948, s. 133 i n.

¹² Por. O. Lange, *Ekonomia polityczna*, op. cit., s. 178—181.

¹³ Dla wyjaśnienia dodać trzeba, że chodzi tu o nowe dobra i usługi. Charakter procesu produkcji współcześnie cechuje się ciągłym poszerzaniem asortymentu dóbr i usług. W ramach tego zwiększa się ilość dóbr i usług, których wytworzenie wymaga powiększania się współczynników pracochłonności. Zatem coraz większej wagi nabiera struktura przemysłu przetwórczego. Por. G. C. Allen, *Struktura przemysłu brytyjskiego*, Warszawa 1962, s. 16—32 i 36—62; *Zmiany w strukturze przemysłu USA, Anglii i NRF po drugiej wojnie światowej*, Warszawa 1965, s. 17—21.

się jej przeciwstawiały na tyle w najbliższej przyszłości, aby została ona zlikwidowana.

W tym sensie podział pracy ukazuje się jako istotny warunek racjonalnej organizacji i podstawowa zasada skutecznej działalności zbiorowej.

Takie byłyby tendencje wynikające z ogólnego podziału pracy. Powstaje pytanie, czy bardziej szczegółowe formy podziału pracy podlegają tym samym prawidłowościom. Skutki działania szczegółowych form podziału pracy na pewno różnią się od skutków działania społecznego podziału pracy. Różnica ta polega przede wszystkim na takich zmianach jakościowych procesów pracy w przemyśle i poza przemysłem, które zwiększają możliwości zatrudnienia kobiet. Wspomniana w trakcie rozważań na temat skutków społecznego podziału pracy tendencja do rozszerzania tych działów i gałęzi układu gospodarczego, które noszą miano gałęzi przetwórczych pociąga za sobą rozbitcie procesu produkcyjnego na kolejne szczegółowe stadia. Równocześnie wypada podkreślić, że podział pracy odbywa się w różnych przekrojach i zakresach działania. Aktualny stopień jego pogłębienia zależy od poziomu i struktury sił wytwórczych. Bowiernie zależnie od wymogów techniki i organizacji produkcji, a także umiejętności wytwórców wyodrębnia się zróżnicowane rodzaje pracy. To zróżnicowanie wespół z działaniem skutków postępu technicznego stwarza potencjonalne miejsca pracy dla kobiet. Coraz więcej bowiem jest gałęzi produkcji i usług, w których praca mięśni zostaje zastąpiona pracą mechanizmów. W ten sposób zostaje przezwyciężona podstawowa trudność zatrudnienia kobiet w procesie produkcji, który dotychczas z tych i innych względów był dla niej niedostępny.

Tak więc zarówno społeczny, jak i szczegółowy oraz jednostkowy podział pracy w ostatecznym efekcie stwarzają warunki, które mogą zostać wykorzystane w celu zatrudnienia kobiet. Aby to jednak nastąpiło w układzie gospodarczym działać muszą inne czynniki, a przede wszystkim dla urealnienia tych możliwości musi istnieć podstawa rzeczowa społecznego procesu pracy.

Tendencje rozwoju postępu technicznego. Pogłębieniu społecznego podziału pracy towarzyszy postęp techniczny, jako wynik dążeń do złagodzenia uciążliwych dla człowieka procesów produkcji, a także zwiększania stopnia zaspokajania potrzeb. Z prowadzonych w wielu krajach badań nad postępowaniem technicznym wynika niedwuznacznie, że postęp ten jest zjawiskiem ciągłym i wydzielić w nim można określone typy oraz zaobserwować związki między zjawiskiem postępu a relacjami charakteryzującymi rozwój gospodarczy¹⁴. Dla potrzeb pro-

¹⁴ W literaturze szczegółowo klasyfikuje się typy postępu technicznego. Autorzy są zgodni co do związków między typem postępu technicznego a relacjami między

wadzonej tu analizy ograniczyć się wypada do tych skutków postępu technicznego, które wpływają na aktywność zawodową kobiet. Wyjaśniając należy także dodać, iż stwierdzenie, że postęp techniczny działa niezależnie od układu gospodarczego oznacza, że działa on jako zasada ekonomiczna ponadustrojowa.

Na skutek działania postępu technicznego, z makroekonomicznego punktu widzenia, tworzą się nowe miejsca pracy szczególnie dogodne, jeżeli uwzględnić kobiecą siłę roboczą. Jednak zależnie od typu postępu technicznego powstają różnice jakościowe w nowo tworzonych miejscach pracy. Różnice te polegają przede wszystkim na rzeczowym wyposażeniu nowego miejsca pracy w środki trwałe oraz niezbędne do ich uruchomienia surowce i materiały. W odniesieniu do problemu zwiększenia miejsc pracy dla kobiet najodpowiedniejsze wydaje się stosowanie w układzie gospodarczym kapitałochłonnego typu postępu technicznego. Można tak stwierdzić dlatego, że wysoką kapitałochłonnością cechują się te gałęzie produkcji, które korzystają z możliwości zastosowania automatyzacji, a przecież wszędzie tam powstaje możliwość zaangażowania kobiecej siły roboczej. Sytuacja taka odpowiada takiemu układowi gospodarczemu, który przeszedł już okres startu przy jednoczesnym względnym wyczerpaniu zasobów męskiej siły roboczej¹⁵. Często jednak we współczesnej rzeczywistości dla zwiększenia aktywizacji zawodowej kobiet wystarcza neutralny, a nawet wręcz kapitałoszczędny typ postępu technicznego. Ma to miejsce wówczas, gdy rozpatrujemy słabo rozwinięty układ gospodarczy lub układ wkraczający w fazę rozwoju¹⁶.

technicznym uzbrojeniem pracy, wydajnością pracy i kapitałochłonnością produkcji. Stąd szczegółowe omówienie tych zależności w tym miejscu wydaje się zbędne. Por. S. Kruszczyński, *Problem kształtowania się przychodów i kosztów*, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne Oddział w Poznaniu, Rozprawy i monografie, t. VI, Poznań 1962, s. 58 i n.; J. Lisikiewicz, *Postęp techniczny a wydajność pracy...* op. cit., s. 55 i n.; W. Lissowski, *Problem zużycia ekonomicznego środków pracy*, Warszawa 1958, s. 19; tegoż autora: *Zastosowanie relacji majątek — praca — produkcja w programowaniu rozwoju przemysłu*, Warszawa 1962, s. 30—68 i 172—232; J. Tomala, *Relacje kapitałowe w teorii wzrostu gospodarczego*, Warszawa 1963, s. 207 i n.

¹⁵ Sytuacja taka może powstać np. w czasie wojny bądź w jej rezultacie. Por. E. H. Phelps Brown, *The Economics of Labor*, Yale University Press, New Haven and London 1962, s. 133; G. C. Allen, op. cit., s. 201—210; W. Stankiewicz, *Problemy siły roboczej we współczesnej gospodarce wojennej*, w: *Wybrane zagadnienia ekonomiki wojennej*, cz. II, 1963, s. 49—89.

¹⁶ W wypadku krajów słabo rozwiniętych występują najczęściej rezerwy siły roboczej, wśród których kobiety stanowią niemały odsetek. Jednocześnie w krajach tych występuje jako prawidłowość jednostronna struktura gospodarki. Jedną z możliwości przecięcia „błędneho koła ubóstwa” jest wykorzystanie istniejących tam rezerw siły roboczej. W praktyce obserwuje się, że istnieją różne sposoby zaangażowania tych rezerw. Jedną z nich jest wchłonięcie przez gospodarkę rezerw kobiecych drogą stworzenia tzw. tanich miejsc pracy. Por. Wybór tekstów z kon-

Podobny skutek, ma się na myśli zwiększenie aktywności, otrzymamy w sytuacji, gdy układ gospodarczy znajduje się w momencie krytycznym, w wyniku którego zwiększają się rezerwy siły roboczej. Następuje tu splot oddziaływania postępu technicznego i decyzji politycznych. Z punktu widzenia postępu technicznego związek ten polega na tym, że wykorzystuje się wówczas, jako jedną z alternatyw, możliwość wchłonięcia rezerw siły roboczej poprzez ich zaangażowanie w takich procesach produkcyjnych i usługowych, które charakteryzują się niskim wyposażeniem kapitałowym na jedno miejsce pracy.

W ścisłym związku z wyczerpywaniem rezerw siły roboczej pozostają kwalifikacje interesującej nas rezerwy. Zakłada się bowiem, że istnieje zgodność między strukturą zawodową wchłoniętej przez gospodarkę siły roboczej a zapotrzebowaniem tej gospodarki na określone zawody czy specjalności. Zazwyczaj obserwuje się brak dokładnego dopasowania tych dwóch stron, na co wpływają czynniki zarówno obiektywne, niezależne od podmiotów pracy, jak i subiektywne oceny tychże podmiotów. W szczególności tak jest ze strukturą zawodową kobiet, które wybierają zawody wymagające krótkiego okresu przysposobienia do ich wykonywania.

Na marginesie prowadzonych rozważań warto zrobić dygresję charakteryzującą uwarunkowanie zachowań ludzkich. Jak wiadomo, poszczególne ogniwa organizacyjne układu gospodarczego reprezentują określony poziom techniczny i ekonomiczny, narzucający zatrudnionym pracownikom określony porządek i wymogi. W określonym bowiem układzie gospodarczym pracownik funkcjonuje jako element skomplikowanego mechanizmu społeczno-gospodarczego, w którym usiłuje się jego rolę podporządkować potrzebom tego układu, stosownie do zachodzących w nim zmian i przeobrażeń. W szczególności w odniesieniu do przemysłu, a także pozostałych dziedzin pracy, realizacja zadań technicznych, produkcyjnych i ekonomicznych wymaga przeobrażeń i przystosowań poszczególnych ogniw organizacyjnych. Przystosowanie pracownika do zadań technologicznych i ekonomicznych dotyczy, jak to już podkreślono, przede wszystkim kwalifikacji, podstaw zawodowych, dyscypliny pracy itp. Poruszona problematyka nie wyczerpuje zagadnień powstających w poszczególnych ogniwach układu gospodarczego w odniesieniu do tzw. „czynnika ludzkiego”. Wynika to stąd, że układ gospodarczy rozumiany jako system społeczny obejmuje z punktu widzenia realizowanych celów, obok zachowań racjonalnych, także zachowania z tymi celami sprzeczne. W szczególności dotyczy to nie tylko procesów przystosowawczych, ale także zjawisk wyłamywania się jednostek i grup ludzkich z ustalonego

lub przewidywanego porządku. Mało tego, istnieją próby zmiany porządku i przystosowania go zgodnie z możliwościami i potrzebami tych jednostek i grup. Zgodność natomiast tych zachowań z celami postawionymi do realizacji stanowi funkcję wielu czynników, wśród których można wymienić obok materialnych i organizacyjnych środków niezbędnych dla wykonywania powierzonych zadań także kwalifikacje i umiejętności ich wykonywania. Niemniej problem kwalifikacji, a więc jakości siły roboczej, zwłaszcza ze względu na wymogi postępu technicznego, stanowi problem skomplikowany. Komplikacje pojawiają się w związku z naruszeniem struktur i procesów, których racjonalność wynika zawsze z wzajemnej ich relacji, przy czym podstawę oceny winny stanowić efekty globalne¹⁷.

Ponieważ obecna tendencja postępu technicznego polega na takim uszczegółowieniu rodzajowym stanowisk pracy, że okres przyuczenia się do wykonywania określonej specjalności ulega znacznemu skróceniu w porównaniu do analogicznych lub pokrewnych czynności wykonywanych w przeszłości, dlatego fakt ten jest wielce korzystny dla przysposobienia zawodowego kobiet, szczególnie w odniesieniu do przemysłu. Nawiasem trzeba dodać, że w tym dziale gospodarki, wpływ postępu technicznego jest szczególnie wyraźny. Pozostałe działy gospodarki dzielimy ze względu na postęp techniczny na takie, które jego skutki odczuwają szczególnie intensywnie, oraz na działy o względnie tradycyjnych metodach i technikach wytwarzania. Uwaga ta ma na celu podkreślenie, że nie wszystkie dziedziny pracy układu gospodarczego w równym stopniu odczuwają skutki działania postępu technicznego. We wszystkich tych dziedzinach jednak postęp techniczny może mieć zastosowanie, jako czynnik zmieniający środowiskowe warunki pracy. Kwestia więc sprowadza się do wykorzystania techniki dla „dostosowania narzędzi pracy, pomieszczeń roboczych, warunków pracy i — w pewnym stopniu — przedmiotów powszechnego użytku dla potrzeb i możliwości człowieka”. Najogólniej chodzi tu o postęp techniczny w odniesieniu do człowieka, postęp, którego celem jest osiągnięcie pełnej ekonomii wysiłku ludzkiego, tj. wzrostu wydajności pracy¹⁸.

Postęp techniczny, w jego istocie i tendencjach rozwojowych, cechuje

¹⁷ Układ gospodarczy bowiem stale się rozwija. Nie stanowi on więc dowolnie zespolonych części, którymi można manipulować bez liczenia się z istniejącymi relacjami.

¹⁸ „Ulepszenie metod pracy, narzędzi i warunków w środowisku otaczającym miejsce pracy może przynieść oprócz możliwości poprawy wydajności i jakości pracy, również korzystne zmiany dla zainteresowanych pracowników: praca może mianowicie stać się dla nich łatwiejsza, otoczenie w miejscu pracy może być bardziej dogodne i przyjemne, a zagrożenie wypadkami może zostać zmniejszone, warunki zdrowotne poprawione”. Ernst J. McCormick, *Antropotechnika — przystosowanie konstrukcji maszyn i urządzeń do człowieka*, Warszawa 1964, s. 12 i n.

szczególna zdolność do przyspieszenia rozwoju wydajności pracy. W produkcji materialnej występuje na ogół w tym samym czasie wpływ kilku czynników oddziaływających na wydajność. Jednak żadnemu z tych czynników nie można przyznać w sposób absolutny wyłączności. Nie wykazują one także właściwości przyspieszenia wydajności pracy w tak wielkim stopniu, jak postęp techniczny. Stąd też sukcesy w zakresie postępu technicznego, a w szczególności w zakresie automatyzacji, stwarzają możliwość korzystania z jego owoców w formie skróconego dnia pracy bez obniżania płacy¹⁹.

W związku z przeprowadzoną analizą tendencji rozwoju postępu technicznego i ich wpływu na aktywizację zawodową kobiet, powstaje problem zabezpieczenia warunków ekonomicznych rozwoju postępu technicznego w danym układzie gospodarczym. Jest to kwestia szczególna, zwłaszcza w odniesieniu do układu, który z różnych względów nie jest i w najbliższej przyszłości nie będzie nowatorem w zakresie postępu technicznego. Z drugiej strony znaczenie tego problemu ściśle wiąże się z właściwościami układu gospodarczego. Jak wiadomo bowiem możliwości współczesnych układów gospodarczych pod tym względem są rozmaite i w żadnym z nich realizacja zamierzeń w dziedzinie postępu technicznego nie przebiega bezkonfliktowo²⁰.

Na podstawie powyższych rozważań można wysunąć wniosek, że każdy typ postępu technicznego może wpływać na zwiększenie aktywności zawodowej kobiet. W konkretnym natomiast układzie gospodarczym zależy to od makroekonomicznych preferencji dotyczących realizacji określonego typu postępu technicznego, jak również określonego stopnia zaangażowania kobiecej siły roboczej. W szczególności na podkreślenie zasługują skutki postępu technicznego występujące w długim okresie czasu, umożliwiające aktywizację zawodową kobiet w związku z przeobrażeniami charakteru pracy, ale także w wyniku tworzenia warunków ułatwiających godzenie obowiązków zawodowych i rodzinnych.

Decyzje polityczne organów gospodarczych. Czynnik, który obecnie poddaje się analizie generalnie wiąże się z praktyką życia społeczno-gospodarczego. W odniesieniu do warunków polskich oznacza on realizację gwarancji obywatelskich zawartych w ustawie konstytucyjnej i będących wyrazem współczesnych idei społecznych²¹.

¹⁹ Por. J. Rosner, *Zagadnienia czasu pracy*, Warszawa 1962, s. 7, 40 i n., oraz tegoż autora, *Optimum czasu pracy*. *Ekonomista* 1960, nr 3, s. 599—611; S. Strumilin, op. cit., s. 424 i n.

²⁰ W odniesieniu do socjalistycznego systemu gospodarki poruszony problem omawia W. Brus w artykule *Boźce ekonomiczne postępu technicznego a kierunki zmian w systemie planowania i zarządzania*, *Życie Gospodarcze* 1966, nr 15.

²¹ „Kobieta w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej ma równe prawa z mężczyzną

Żywą treścią tych idei jest protest przeciwko sprowadzaniu pracy do roli towaru. Jest to jednocześnie wyraźne i jasne postawienie problemu człowieka współczesnego, dysponującego nowymi siłami, żyjącego w układzie gospodarczym, w którym praca zyskuje głęboki sens w życiu jednostki i społeczeństwa, a także znaczenie historyczne.

W każdej konkretnej sytuacji natomiast czynnik ten oznacza wybór działania polegający na wykorzystaniu środków, metod i sposobów realizacji celów, określonych warunkami układu gospodarczego. Przez te warunki rozumie się elementy społeczne, ekonomiczne, polityczne, kulturalne itp.²² W szczególności podstawowe znaczenie posiada świadome i celowe usuwanie sprzeczności powstających w toku rozwoju układu gospodarczego. Zapobiega ono pogłębianiu się sprzeczności, jakie w przeszłości powstały między organizacją stosunków produkcji a wymogami nowych sił wytwórczych. Celowe zatem przystosowanie organizacji stosunków produkcji do zmienionych sił wytwórczych oraz elementów „nadbudowy” do nowej organizacji stosunków produkcji, w warunkach społecznej własności środków produkcji, umożliwi świadome rozwiązywanie sprzeczności socjologicznych oraz sprzeczności w działaniu praw ekonomicznych²³.

Także w odniesieniu do pracy zawodowej kobiet merytoryczną podwe wszystkich dziedzinach życia państwowego, politycznego, gospodarczego, społecznego i kulturalnego. Gwarancję równouprawnienia kobiety stanowią: — równe z mężczyzną prawo do pracy i wynagrodzenia według zasady „równa płaca za równą pracę”, prawo do wypoczynku, do ubezpieczenia społecznego, do nauki, do godności i odznaczeń, do zajmowania stanowisk publicznych; — opieka nad matką i dzieckiem, ochrona kobiety ciężarnej, płatny urlop w okresie przed i po porodzie, rozbudowa sieci zakładów położniczych, żłobków i przedszkoli, rozwój sieci zakładów usługowych i żywienia zbiorowego”. Por. Art. 61 Konstytucji.

²² W omawianym wypadku chodzi o decyzje polityczne, a więc w zasadzie o działanie państwa, choć w interesującej nas sprawie aktywizacji zawodowej kobiet istotną rolę spełniają z ramienia państwa wszystkie jednostki organizacyjne życia społeczno-gospodarczego. W rzeczywistości więc układ gospodarczy składa się z sieci ośrodków podejmujących decyzje polityczne. Decyzje te nie stanowią funkcji obiektywnych faktów. Składa się na to szereg przyczyn. Do ważniejszych zaliczyć wypada okoliczność, że wiedza o faktach mających miejsce w rzeczywistości w odniesieniu do przedmiotu decyzji nie jest pełna. Nie obejmuje ona całokształtu problemów i ich związków. Oczywiście fakt, że może się ona opierać na aktualnych i szczegółowych informacjach niczego nie zmienia. Zawsze bowiem wynika ona w części ze znajomości faktów, które już się zdarzyły, a w części z przewidywania ich kształtowania się i przebiegu w przyszłości. Ponadto decyzje podejmowane przez organa przedsiębiorstwa, zjednoczenia, resorty, instytucje itp. zawsze w pewnym stopniu reprezentują interesy tych organów. Tam zaś, gdzie ścierają się interesy zachodzą sprzeczności utrudniające realizację celów. Por. Cz. Bobrowski, *Planowanie gospodarcze, problemy podstawowe*. Warszawa 1965, s. 92—95.

²³ Por. O. Lange, *Ekonomia polityczna*, op. cit., s. 105.

stawę decyzji politycznych powinna stanowić świadomość, że poziom ich aktywizacji stanowi konsekwencję przekształceń spowodowanych rozwojem sił wytwórczych. Jedynie w prymitywnych formach gospodarki praca kobiety w gospodarstwie domowym przyczyniała się do pomnażania środków utrzymania rodziny, bez konieczności „wychodzenia poza dom”. Z drugiej strony „pozostawanie w domu — w rodzinie”, ze względu na nieporównanie mniejszą liczbę ludności w ogóle oraz jej strukturę przestrzenną, nie było równoznaczne z wyłączeniem kobiety z zasięgu oddziaływania kulturalnego środowiska społecznego. Inna istotna okoliczność wynikała w tych warunkach z prymitywnego ogólnego poziomu wyposażenia technicznego oraz stanu organizacyjnego gospodarstwa, a także z niskiego poziomu kwalifikacji niezbędnych do jego prowadzenia. Poziom wymienionych elementów nie różnił się zasadniczo od powszechnie istniejącego, ogólnego poziomu sił wytwórczych. Obecnie natomiast praca ukazuje się w pełnym bogactwie aspektów materialnych i emocjonalnych. Proces uspołecznienia przywraca bowiem człowiekowi jego miejsce w pracy. W nim też tkwi siła wyzwalająca świadomość mas pracujących. Nowe formy pracy to jednocześnie nowe jej motywy decydujące o przebiegu procesów wytwórczych. One to właśnie odsłaniają nową rzeczywistość, stawiając przed współczesnym człowiekiem wymagania nie tylko w zakresie wysiłku fizycznego, ale także umysłowego. Nowa rzeczywistość i jej struktura podnoszą nie tylko materialny poziom dobrobytu, ale zmieniają także życie jednostek. Inny jest bowiem wzajemny stosunek człowieka i przyrody.

Konsekwencją tych przemian są przeobrażenia świadomości w zakresie rzeczywistego stosunku między kapitałem a pracą i konieczność przekształceń struktur ekonomicznych i społecznych. Nie liczenie się z tym skomplikowanym mechanizmem rozwoju i jego aktualnym stanem w decyzjach politycznych byłoby równoznaczne dla kobiety z odcięciem jej od wpływów środowiska, a także warunków niezbędnych dla jej rozwoju intelektualnego²⁴.

Aby więc decyzje polityczne organów gospodarczych w każdej dziedzinie, a więc także w zakresie aktywizacji zawodowej kobiet, prowadziły do korzyści gospodarczych i kulturalno-społecznych powinny uwzględniać przede wszystkim głęboki organiczny związek z danym układem

²⁴ Oczywiście na tej podstawie trudno jest sądzić, jakoby masowe zatrudnienie kobiet w ubiegłym wieku wynikało z troski o ich tak szeroko rozumiany rozwój. Wąskie ramy stosunków kapitalistycznych czynią taką tezę bezzasadną. Inaczej ten problem kształtuje się w warunkach stosunków socjalistycznych, choć wiadomo, że praca zawodowa kobiety nie w każdej sytuacji prowadzi do pożądanych efektów. Powyższe okoliczności wymagają szczegółowych badań. Por. M. Świącicki, *Zarys problematyki zatrudnienia kobiet*, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Planowania i Statystyki, 1957, z. V, s. 447 i n.

gospodarczym i danym okresem czasu.²⁵ Stwierdzenie to opiera się na przekonaniu, że problematyka aktywizacji zawodowej kobiet, podobnie jak problematyka zatrudnienia w ogóle, wykazuje liczne powiązania ze wszystkimi dziedzinami życia społeczno-gospodarczego. Dlatego też decyzje polityczne dotyczące aktywizacji zawodowej kobiet powinny być konsekwencją wszechstronnej analizy uwzględniającej rozmaite punkty widzenia. Wszelka jednostronność w tych warunkach prowadzi w rzeczywistości do ugruntowania poglądu, jakoby aktywność zawodowa kobiet stanowiła czynnik utrudniający racjonalne wykorzystanie zasobów pracy, a więc uniemożliwiający przyspieszanie rozwoju gospodarczego.

Polemika z takim stanowiskiem w świetle aktualnego stanu wiedzy i potrzeb prowadzonej analizy nie wydaje się konieczna. Zasoby siły roboczej stanowią bowiem niezbędny czynnik produkcji. Niepełne wykorzystanie tego czynnika w procesie pracy społecznej oznacza w danych warunkach układu gospodarczego zmniejszenie możliwości rozwoju społeczno-gospodarczego.²⁶ W konkretnych warunkach znacznej podaży pracy rozmiary zatrudnienia zależą od kierunków polityki gospodarczej, a więc pełnego uwzględnienia możliwości taniego rozwoju gospodarczego. Forsowanie bowiem postępu technicznego w danej grupie jednostek gospodarczych i zwiększanie w nich akumulacji zawsze zmniejsza możliwości inwestowania w nowe miejsca pracy o kwotę przeznaczoną na dodatkowa inwestycje w tych jednostkach, co w konsekwencji ogranicza możliwości wzrostu dochodu narodowego i akumulacji w dziedzinach słabo rozwiniętych, a jednocześnie mało kapitałochłonnych. Decyzje polityczne ograniczające wzrost zatrudnienia niewątpliwie zwiększają akumulację przedsiębiorstw w produkcyjnych działach gospodarki, ale o rzeczywistej korzyści społecznej decyduje dopiero konfrontacja nakładów na postęp techniczny, zmniejszający nakłady pracy żywej, z możliwymi w danych warunkach innymi alternatywami kapitałoszczędnego rozwoju.

Polityka gospodarcza realizująca takie decyzje nie gwarantuje jeszcze w pełni równowagi między podażą a popytem na siłę roboczą. Równowaga układu gospodarczego w tym zakresie wymaga bowiem decyzji, w wyniku których podejmuje się inwestycje wzmagające mobilność siły roboczej (inwestycje mieszkaniowe, komunalne, komunikacyjne, kulturalne itp.). Pozyskanie siły roboczej dla różnorodnych i niezbędnych procesów pracy społecznej, której brak może wynikać między innymi z przebudowy struktury społeczno-gospodarczej i nierównomiernego

²⁵ Por. Cz. Bobrowski, op. cit., s. 6—7.

²⁶ Br. Fick, *Maksymalizacja czy optymalizacja* oraz *Droga do optymalizacji*, *Życie Gospodarcze* 1966, nr 13 i 14; M. Rakowski, *Jednak maksymalizacja*, *Życie Gospodarcze* 1966, nr 17; B. Maj, *Racjonalizować — długofalowo i regionalnie*, *Życie Gospodarcze* 1966, nr 18.

tempa jej rozwoju, wymaga złożonych zabiegów. Oznacza to, że rzeczywiste korzyści gospodarcze i społeczno-kulturalne, jakie może zapewnić stan pełnego zatrudnienia, będą rezultatem decyzji, z których jedne będą zmierzały do zwiększania poziomu rozmiarów wydajności pracy, a drugie do racjonalizacji zatrudnienia w danych warunkach czasu i miejsca. Rola decyzji politycznych w tym zakresie polega na koordynacji kierunków rozwoju w celu osiągnięcia w układzie gospodarczym takiego poziomu wydajności pracy społecznej, który by zapewniał coraz to lepsze zaspokojenie potrzeb indywidualnych i społecznych.

W odniesieniu więc do zasobów pracy żywej wyłania się problem, jak osiągnąć stan pełnego zatrudnienia przy jednoczesnym zapewnieniu jednostkom układu gospodarczego dopływu siły roboczej w rozmiarach niezbędnych do realizacji zadań. Istota tego problemu tkwi w możliwościach pełnej synchronizacji przewidywanego wzrostu rozmiarów zatrudnienia z przewidywaną dynamiką układu gospodarczego. W szczególności problem może polegać na zgodnym z zasadą gospodarności zmniejszaniu kosztów związanych z przemieszczaniem ludności (inwestycje mieszkaniowe, komunalne, komunikacyjne itp.) i wówczas na niektórych obszarach układu gospodarczego wypada zwiększać rozmiary wykorzystania istniejących tam zasobów siły roboczej. Zróżnicowanie przestrzenne stopnia aktywizacji poszczególnych obszarów i osiągnięte tam efekty w zakresie optymalizacji mogą decydować o potrzebie decyzji preferujących minimalizację nakładów pracy żywej. W warunkach więc planowanego rozwoju układu gospodarczego aktywizacja zatrudnienia, a w tym także kobiecej siły roboczej, oznacza jego związek z rozporządzalnymi zasobami pracy. W określonych warunkach zatem struktura demograficzna ludności niejako nadrzędnie decyduje o podaży siły roboczej, determinując stopień dynamiki i kierunek rozwoju układu gospodarczego.

W rzeczywistości decyzje polityczne, mając na celu zapewnienie dopływu pracy żywej do poszczególnych jednostek układu gospodarczego, nie mogą abstrahować od zwiększania rozmiarów aktywności zawodowej ludności w wieku zdolności do pracy w ogóle, a więc także wzrostu, aktywizacji zawodowej kobiet²⁷. Nie jest bowiem obojętne dla społeczeństwa, które nie paraliżuje dynamicznych tendencji społecznych, gospodarczych, politycznych i kulturalnych, czy połowa jego ludności osiąga pełny stopień rozwoju osobistego, czy też napotyka na przeszkody.

²⁷ Aktywizacja zawodowa ludności w wieku zdolności do pracy stanowi jedno ze źródeł podaży pracy umożliwiające zwiększenie zatrudnienia ponad normalny przyrost zasobów siły roboczej. W jego ramach zwiększenie podaży pracy może polegać na aktywizacji kobiet i młodzieży, która ukończyła ustawowo określony wiek. Ten ostatni kierunek zwiększenia podaży pracy poprzez aktywizację młodzieży w praktyce prowadziłyby do obniżenia poziomu fachowego kadr niezbędnych dla rozwoju układu gospodarczego.

Niemniej porównanie korzyści i trudności, jakie stoją na drodze do aktywizacji zawodowej kobiet, może w określonej sytuacji prowadzić do wniosku, że istnieje w tym zakresie jakaś sprzeczność rozwojowa. Rozpoznanie i przewyciężenie tej sprzeczności na podstawie zestawienia dynamiki zależności liczbowych wydaje się niewystarczające. Sytuacji nie zmienia także porównywalna informacja statystyczna. Decydującym kryterium oceny charakteru różnic między sytuacją kobiety i mężczyzny w dziedzinie spraw zatrudnienia jest ich związek z funkcjami biologicznymi²⁸. Wszelkie inne różnice mają charakter pozorny i przejściowy, a więc wynikający z nawarstwień związanych z dotychczasowym rozwojem. Oczywiście nie oznacza to, że decyzje polityczne muszą te inne różnice w danych warunkach czasu i miejsca ignorować. Osłabienie i przewyciężenie tych sprzeczności w istocie rzeczy sprowadza się do problemu właściwego zatrudnienia kobiet, a więc doboru rodzaju pracy. Nie oznacza to oczywiście, by problem ten był bez znaczenia przy rozwiązywaniu zagadnień związanych z pracą zawodową mężczyzn²⁹. Istota problemu sprowadza się bowiem do takiego wykorzystania istniejących zasobów pracy, aby przy ich pomocy uzyskać maksymalną produkcję najlepszej jakości, a więc coraz to lepsze i pełniejsze zaspokojenie potrzeb społecznych i indywidualnych.

Na tle przeprowadzonych rozważań można sformułować tezę, że decyzje polityczne w zakresie pracy zawodowej kobiet powinny opierać się na szerszych i głębszych podstawach niż zasady wypracowane przez jedną naukę, np. ekonomikę. Uzasadnienie tej tezy znajdujemy w badaniach nad tą skomplikowaną kwestią społeczną. Istotnym przełomem w tej sprawie jest odejście od konwencjonalnego modelu pracownika, dla którego motorem decyzji jest wybór między dochodem a koniecznością pracowania na ten dochód. Motywacja dążeń człowieka opiera się na szerszych podstawach, obok zabiegów o osiągnięcie dochodu odgrywają także decydującą rolę takie motywy, jak dążenie do zdobycia poważania i pozycji społecznej, dążenie do wiedzy oraz jej praktyczne wykorzystanie. Praca zawodowa jest środkiem zaspokojenia tych dążeń i ludzie będą ubiegać się o pracę nawet wówczas, gdyby ich dochód od tego nie zależał. Świadomość tego faktu nie może być ignorowana w decyzjach politycznych. Celem tych decyzji powinno być zaspokojenie dążeń ludzi, przy jednoczesnym oddziaływaniu w kierunku ich zmiany, ze

²⁸ M. Królikowska, *Właściwości biologiczne kobiety a praca*, w: *Kobieta współczesna*, Materiały z seminarium pracy kobiet Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa 1966, s. 94—123.

²⁹ Por. B. Biegeleisen-Żelazowski, *Psychologia pracy jej zakres i zadania*, w: *Jak pracuje człowiek*, Z badań polskich psychologów socjologów i ekonomistów, 1961, s. 27—38; S. Kowalewska, *Psychospołeczne warunki pracy w zakładzie przemysłowym*, ibidem, s. 185—206; J. Szczepański, *Uwagi o przedmiocie i zadaniach socjologii pracy*, ibidem, s. 169—184.

zwróceniem uwagi na alternatywy nieuświadomione, a nawet błędne, przez budzenie krytycyzmu w stosunku do utrwalonych tradycją „wartości” niezgodnych z tendencjami rozwoju społeczno-gospodarczego, politycznego i kulturalnego.

Decyzje podmiotów pracy. Analizowany problem ma duże znaczenie z punktu widzenia ilościowej i jakościowej strony społecznego procesu pracy³⁰. W szczególności występuje on wyraźnie na tle warunków zaopatrzenia rozwijającego się układu gospodarczego w siłę roboczą. Istota sprawy dotyczy globalnej podaży siły roboczej, a więc zagadnienia uwarunkowanego czynnikami naturalnymi i społecznymi, trudno poddającego się operatywnym środkom oddziaływania. Chodzi bowiem o skomplikowany mechanizm zachowania się potencjalnych nosicieli siły roboczej w układzie gospodarczym, opartym na społecznej własności środków produkcji, w którym sposób włączania jednostki do realizacji społecznego celu produkcji ma charakter tradycyjny. Istota jego polega na odwołaniu się do potrzeb rodzinnych³¹. Oczywiście nie oznacza to bynajmniej, że fakt istnienia społecznej własności środków produkcji oraz postęp w zakresie demokratyzacji stosunków wytwórczych i politycznych nie ma w danym układzie gospodarczym znaczenia dla analizowanego problemu. W szczególności ujawnia się ono przy konfrontacji postaw podmiotów pracy jako współgospodarzy, a więc wykonawców rozmaitych funkcji w imieniu społeczeństwa oraz jako pracowników-konsumentów. Zachowanie w układzie gospodarczym indywidualnej własności środków konsumpcji oraz oddzielenie jednostek organizacyjnych pracy wytwórczej i usługowej od gospodarstw domowych, jako jednostek konsumpcyjnych, stwarza warunki dla kształtowania się postawy pracownika-konsumenta. Mało tego, ta ostatnia postawa wysuwa się na plan pierwszy i oznacza dążenie podmiotów pracy do zabezpieczenia sobie w danej sytuacji najlepszych warunków pracy i bytu³². Stąd też o podjęciu i kontynuowaniu pracy, uwzględniając zdolność podmiotu uwarunkowaną zdrowiem, decydują obok woli podjęcia pracy także pobudki działające na wolę³³. Tak więc przez decyzje podmiotów pracy rozumie się zróżnicowane reakcje, będące wyrazem rozwoju zdol-

³⁰ *Zarys teorii gospodarki socjalistycznej*, Warszawa 1965, s. 54 i n.

³¹ Jest to tzw. tradycyjny sposób integrowania. Por. *ibidem*, s. 190.

³² Por. Z. Morecka, *Placa w gospodarce socjalistycznej*, w: *Zagadnienia ekonomii politycznej socjalizmu*, Warszawa 1959, s. 466—479.

³³ Warto przy tej okazji przypomnieć, że człowiek wolny jest nie tylko źródłem ale także podmiotem pracy. Wyróżnia się on tym, że przystępując do procesu pracy posiada jego koncepcję. Wynik procesu pracy istnieje „idealnie” jeszcze przed jego urzeczywistnieniem. Podmiot pracy w procesie pracy zmienia formę dóbr przyrody, a także urzeczywistnia swój cel, który jest mu znany, „który jest dla niego prawem określającym sposób jego działania i któremu musi podporządkować swoją wolę”. K. Marks, *Kapitał*, t. I, Warszawa U951, s. 189.

ności ogólnych i specjalnych, kształtujących się pod wpływem motywacji³⁴.

Motywacja w tym przypadku oznacza złożone działanie mające na celu usunięcie niezgodności między interesem poszczególnych podmiotów pracy i ich zbiorowości, tj. całego społeczeństwa. Harmonijne połączenie tych interesów w swym aspekcie ekonomicznym stanowi istotne zagadnienie z punktu widzenia ogólnej równowagi układu gospodarczego. Problem pracy bowiem jest problemem tak poszczególnego podmiotu pracy, a więc jednostki, jak i całego społeczeństwa. Jego rozwiązanie w znacznym stopniu zależy, jak to już podkreślono, od oddziaływania na wolę podmiotów pracy. Istotną rolę w tym zakresie odgrywa skala potrzeb oraz wysokość wynagrodzenia za pracę w postaci różnych ilości dóbr potrzebnych danemu podmiotowi pracy. Każdy z tych elementów spełnia inną funkcję z punktu widzenia decyzji pracy. Ostatecznie jednak o decyzji pracy stanowią nie tyle same potrzeby, czy płaca, ile ich wzajemny do siebie stosunek. Silnie rozbudowana skala potrzeb domaga się wyższej płacy aniżeli skala rozbudowana słabiej. Dostosowywanie się skali potrzeb i płacy zależy od wielu okoliczności, które jednocześnie wpływają na decyzje podmiotów pracy. Wśród tych okoliczności wymienić należy stosunki rodzinne i majątkowe, warunki wykonywania pracy a także stopień uświadomienia społecznego oraz w pewnych przypadkach przymus społeczny.

Generalnie jednak decyzje podmiotów pracy dotyczą dążenia do zabezpieczenia sobie w danej sytuacji możliwie najlepszych warunków pracy i bytu³⁵. Rozróżnienie tych dwóch kierunków dążeń w warunkach układu gospodarczego, który chce uwzględniać nie tylko decyzje głównych żywicieli rodzin, ale także wszystkich pozostałych zdolnych do pracy członków rodzin, a w tym również decyzje kobiet bez względu na ich stan cywilny, posiada istotne znaczenie. Wyraża się ono w tym, że decyzje polityczne organów gospodarczych wywierają wpływ na decyzje podmiotów pracy i odwrotnie. Rozegranie często sprzecznych intencji, ujawniających się w formie decyzji w określonych warunkach układu gospodarczego, stanowi warunek względnej zgodności celów realizowanych przez organa gospodarcze z potrzebami społecznymi i biologicznymi podmiotów pracy. Dopiero więc konfrontacja niezgodności zaistniałych w rezultacie decyzji podjętych przez różne podmioty w określonej sytuacji społecznej i ekonomicznej układu gospodarczego stanowi o rzeczywistym poziomie aktywności społecznej.

³⁴ Zb. Pietrasiański, *Praktyczna psychologia pracy*, Warszawa 1965, s. 28.

³⁵ Przez warunki pracy rozumie się bezpieczeństwo i higienę pracy, a także stopień jej uciążliwości i zdolność do dawania zadowolenia oraz kulturę pracy. Warunki bytowe natomiast określają poziom konsumpcji dóbr, wypoczynek, warunki zdrowotne, możliwości oświatowo-kulturalne. Por. Z. Morecka, op. cit., s. 468.

Nosiciele siły roboczej bowiem, jako podmioty pracy, w określonym momencie muszą zdecydować o przystąpieniu lub nieprzystąpieniu do społecznego procesu pracy. Niezależnie od podjęcia decyzji o przystąpieniu do społecznego procesu pracy muszą oni jeszcze dokonać wyboru kierunku, charakteru i miejsca pracy, a także zmian jakości i intensywności w okresie pracy zawodowej. Decyzje takie muszą podjąć osoby samotne i główni żywiciela rodzin, bez względu na płeć. W odniesieniu do tej zbiorowości nosiciele siły roboczej w rzeczywistości nie ma innych alternatyw wyboru. Decyzje te bowiem podejmuje się w warunkach układu gospodarczego, w którym praca stanowi jedyny tytuł do udziału w podziale dochodu narodowego, a więc do korzystania z funduszu konsumpcji.

W układzie takim przymus ekonomiczny działa powszechnie, a więc w stosunku do wszystkich podmiotów pracy. Sytuacji tej zbiorowości nosiciele siły roboczej można przeciwstawić sytuację członków rodzin posiadających zdolność do pracy. Chodzi tu przede wszystkim o kobiety zamężne, często obciążone obowiązkami macierzyńskimi, które tylko w pewnych okolicznościach nastawiają się na stałą pracę zawodową. W odniesieniu do tych podmiotów pracy można postawić tezę, że podejmują one decyzję pracy także pod naciskiem przymusu ekonomicznego. Przymus ten działa do momentu uzyskania przez głównego żywiciela rodziny zarobków gwarantujących minimum egzystencji. Oznacza to, że decyzje alternatywne mają miejsce dopiero w warunkach, kiedy minimum egzystencji zostało osiągnięte, bądź w sytuacjach szczególnie pomyślnych dla podjęcia pracy przez kobietę — członka rodziny (np. dzieci osiągnęły niezbędny stopień samodzielności; poziom urządzeń socjalnych gwarantuje im dobre warunki; miejsca pracy są dogodne i gwarantują warunki pracy sprzyjające kobietom, jak np. zmniejszony wymiar godzin itp.)³⁶.

Pomijając wypadki, w których zachodzą pomyślne okoliczności dla powzięcia decyzji o podjęciu pracy zarobkowej przez zamężne kobiety, szczególne znaczenie wypada przypisać realnym płacom. Ich wahania, a przede wszystkim ich spadek, w analizowanej kwestii stanowią czynnik sprzyjający decyzjom podejmowania pracy. Zjawisko to działa przede wszystkim na ilościową stronę podaży pracy. Jeśli uwzględni się te właśnie czynniki zwraca uwagę fakt, że zbiorowość podmiotów pracy reprezentuje zróżnicowaną elastyczność wobec wysokości płac, co ma istotne znaczenie z punktu widzenia polityki zatrudnienia.

Podaż pracy bowiem głównych i potencjalnych żywicieli rodzin stanowi nieelastyczny element rynku pracy. Znaczną natomiast elastyczność reprezentują członkowie rodzin, a w tym kobiety. W porównaniu

³⁶ Potwierdzenie przesłanek przeprowadzonego rozumowania zawierają liczne badania ankietowe przeprowadzone zarówno w Polsce, jak i innych krajach.

z głównymi żywicielami rodzin elastyczność nakładów ich pracy jest większa.

Wracając do decyzji podejmowania pracy kobiet, członków rodzin, trudno jest ograniczyć je jedynie do nacisku wywieranego przez przymus ekonomiczny. Przyczyn decyzji podejmowania pracy przez członków rodzin można upatrywać także w dążeniu do maksymalnego w danych warunkach zaspokojenia potrzeb własnych, a także rodziny. Podaż pracy może zwiększać się zarówno przy małym dochodzie rodziny, a więc przy niskich realnych płacach, a także przy dostatnim poziomie życia. Wynika to stąd, że płaca w układzie gospodarczym, gdzie środki produkcji stanowią własność społeczną, jest jedynym źródłem utrzymania. Oczywiście działanie płacy, jak to zwrócono uwagę, jest inne jeśli chodzi o głównych żywicieli rodzin, a inne w wypadku członków rodzin. W tym ostatnim wypadku istotne znaczenie posiada jej względna wysokość, przy czym momentem odniesienia są dochody osiąmane w rodzinie³⁷.

Zagadnienia dotąd poruszone dotyczą decyzji, w których przekłada się potrzeby rodzinne nad cele lub potrzeby społecznego procesu pracy. Problem jednak polega na tym, aby środki oddziaływania na postawę i decyzję podmiotów pracy nie stwarzały możliwości realizacji celów rodzinnych czy osobistych pracownika bez jednoczesnego realizowania celów czy potrzeb procesu pracy. To zagadnienie ma szczególne znaczenie w warunkach układu gospodarczego, który realizuje politykę pełnego zatrudnienia³⁸. Brak bowiem w decyzjach podmiotów pracy uwarunkowania korzyści indywidualnych od realizacji celów społecznego procesu pracy powoduje powstanie zjawiska dezintegracji. Szkodliwość tego zjawiska dla rozwoju układu gospodarczego nie wymaga specjalnego uzasadnienia. Stąd też w literaturze przedmiotu wyraża się często pogląd o istnieniu dwóch szczebli integracji. Podział ten wiąże się z ograniczoną skutecznością oddziaływania na podmiot pracy za pośrednictwem płac. Decyzja udziału w społecznym procesie pracy nie wynika jedynie z pobudek materialnych, ale także z poszukiwań satysfakcji wyższego rzędu. W tym wypadku kobieta, a zwłaszcza matka, staje wobec trudnej decyzji pogodzenia własnych celów z celami społecznymi, ale jeszcze dodatkowo z celami i potrzebami rodziny. Alternatywność pogodzenia tych celów nie może budzić wątpliwości zarówno z punktu widzenia rodziny, jak i społeczeństwa. Występujące w tym wypadku ograniczenia decyzji podmiotów pracy można jedynie łagodzić stwarzając odpowiednie warunki pracy dla kobiet. Uwzględnienie tych okoliczności stanowi bowiem logiczną konsekwencję idei uspołecznienia. Jej realizacja stanowi proces długofalowy, kształtujący się na tle zróżnicowa-

³⁷ Por. Z. Morecka, op. cit., s. 472—473.

³⁸ *Zarys teorii gospodarki socjalistycznej*, op. cit., s. 179—189.

nych czynników subiektywnych, obiektywnych, indywidualnych i społecznych, a także ekonomicznych oraz pozogospodarczych, kształtujących zarówno ilość, jak i jakość decyzji pracy. Wszechstronny, równomierny rozwój układu gospodarczego warunkuje stopniową minimalizację ograniczeń w podejmowaniu decyzji o włączaniu się podmiotów pracy do społecznego procesu pracy.

U w a g i k o ń c o w e. Z dotychczasowych rozważań wynika, że zjawisko emancypacji kobiet, a w związku z tym wzrost rozmiarów ich zatrudnienia stanowi proces dialektyczny, uwarunkowany wieloma czynnikami. W interesującej nas kwestii istnieje więc sprzężenie rozmaitych czynników, zaś ich rola w zakresie kształtowania się udziału kobiet w zatrudnieniu wymaga zbadania określonej sytuacji rzeczywistej. Specyfika problemu, odpowiadająca określonym warunkom społecznym, kształtuje model zatrudnienia zarobkowego kobiet w danym kraju³⁹. Model ten ulega przemianom w czasie. Ogólna tendencja przebiegu tych zmian ujawnia się we wzroście absolutnej liczby kobiet pracujących zarobkowo. Przyczyn tego faktu należy upatrywać we wzroście liczby ludności oraz w przeobrażeniach jej struktury, znajdujących wyraz w stosunku liczby mężczyzn i kobiet w ogólnej liczbie ludności⁴⁰. Niemniej proces wzrostu rozmiarów udziału kobiet w strukturze zatrudnienia następuje w rezultacie zaistnienia określonych warunków. Trudno byłoby więc upatrywać w przeobrażeniach struktury demograficznej decydującego czynnika wzrostu zatrudnienia kobiet. Opinia więc, że czynnik ten nie ma decydującego wpływu na kształtowanie się interesującego nas zjawiska wydaje się słuszna⁴¹.

Skomplikowana natura zjawiska polega na tym, że kształtuje się ono rozmaicie w zależności od istniejących warunków, czasu i miejsca, zaś ich splot stwarza okoliczności wpływające na proporcje udziału kobiet w różnych dziedzinach pracy społecznej. Jeśli ograniczyć się w poszukiwaniu decydującego czynnika w sprawie udziału kobiet w ogólnym zatrudnieniu do współczesnych rozwiniętych krajów kapita-

³⁹ W literaturze przedmiotu istnieje dysproporcja między pracami badawczymi dotyczącymi pracy zawodowej kobiet, a zainteresowaniem pracą kobiet w domu i jej wpływem na zdrowie, życie rodzinne i społeczne. Mało tego, sądzi się że praca domowa kobiety jest nieistotna i bez większego wpływu na procesy społeczne. Istotnych problemów poszukuje się niemal wyłącznie w pracy kobiet w zakładach pracy i instytucjach społecznych. Wzrost rozmiarów zatrudnienia kobiet budzi również zainteresowanie ze względu na skutki wynikające we wspólnym życiu i stosunkach rodzinnych. Por. J. Szczepański, *Przedmowa*, w: M. Sokołowska, *Kobieta pracująca*, Warszawa 1963, s. 11.

⁴⁰ W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1963, s. 432 i 467; E. Rosset, *Oblicze demograficzne Polski Ludowej*, Warszawa 1965, s. 347 i n.

⁴¹ Por. J. Waluk, *Niektóre problemy zatrudnienia kobiet*, Biuletyn Naukowy Wydziału Ekonomii Politycznej Uniwersytetu Warszawskiego, nr 2, 1959, s. 75—80.

listycznych⁴², to okaże się, że w tych krajach obok czynników ekonomicznych wypada uwzględnić równorzędne elementy ukształtowania w ich rozwoju historycznym i decydujące o ogólnym poziomie cywilizacyjnym i kulturalnym. W określonym więc momencie w danym kraju udział kobiet w ogólnym zatrudnieniu kształtuje się pod wpływem tradycyjnie urobionego stylu życia rodziny, stopnia wykształcenia i kwalifikacji zawodowych jej członków, możliwości zatrudnienia podyktowanych aktualnym stanem sytuacji gospodarczej, a także odpowiednimi zabiegami wynikającymi z interwencyjnej polityki państwa.

Zagadnienie będące przedmiotem analizy stanowi więc proces długotrwały i powiązany przede wszystkim od początku swego powstania z ekonomicznymi elementami struktury społeczno-gospodarczej. Dopiero względy ekonomiczne w konsekwencji doprowadzają do istotnych przemian w poglądach na sytuację prawną, pozycję rodzin i inne decydujące kwestie pozycji społecznej kobiet. W tym rozumieniu zjawisko zatrudnienia kobiet jest procesem „integralnym”, którego przebieg ma związek ze wszystkimi dziedzinami życia społeczno-gospodarczego⁴³.

THE SOCIAL AND ECONOMIC PREMISES OF THE VOCATIONAL WOMENS WORK

Summary

The criteria of systematization of factors concerning the activization of women's work can be selected as a result of accepting many possible assumptions. If we accept as the proper criterium the relation with a strictly defined economic system, then the division thus arrived at will comprise two groups of factors, namely factors functioning irrespectively of the economic system and factors characteristic for that specific system. To the first group belong the deepening of the social division of labour and all its consequences. In that group finds itself also the technical progress, as the result of human thought. To the factors characteristic for concrete economic systems belongs the set of political decisions, undertaken by economic authorities, which are typical for that particular system. The second factor connected with a concrete system represent the decisions undertaken by members of the society, in the labour sphere.

⁴² A. Bebel, *Die Frau in der Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*, Zürich 1883, s. 36—492; J. Chałasiński, *Kultura amerykańska*, Warszawa 1962, s. 318—367; Por. H. Kraheńska, *Praca kobiet w przemyśle współczesnym*, Warszawa 1932, s. 1—74; *Miejskie warstwy pośrednie we współczesnym kapitalizmie*, Warszawa 1964, s. 140—168, 172—179, 202—205, 223; A. Rajkiewicz, *Zatrudnienie w Polsce Ludowej w latach 1950—1970*, Warszawa 1965, s. 211 i n.; J. Waluk, *Praca i płaca kobiet w Polsce*, op. cit., s. 66 i n.; F. Zweig, *The Worker in an Affluent Society*, Family Life and Industry, Heinemann, London, 1962, s. 171 i n.

⁴³ „Integralność” w tym wypadku oznacza, że jest to zjawisko zbiorcze, będące wyrazem procesów dokonujących się we wszystkich dziedzinach życia. W. Kula, op. cit., s. 674—675.

The deepening of the social division of labour. This is a process which is immanent to many formations and still more numerous economic systems. The analysis of that problem leads one to believe, that the social, as well as the concrete and individual division of labour in the last effect prepare conditions which are propitious for women's work. However, these conditions demand that a special material basis exist for the social division of labour.

The trends in the development of technical progress. The results of the study show, that each type of technical progress contributes to greater vocational activities of the female population. In the concrete economic system, on the other hand, this depends on the macroeconomic preferences aiming at the realization of a specific technical progress and a strictly defined engagement of the female labour force.

The political decisions of economic authorities. This factor has to do with the social-economic practice. Its analysis permits to put forward a thesis according to which the political decisions concerning the women's work should be based on broader foundations — and not only on foundations laid by one scientific discipline, *Lex. economics*. The goal after which the decisions should strive is to fulfill human endeavours and ambitions. They should at the same time influence and direct those endeavours and ambitions, draw attention to unconscious alternatives, stir critical attitudes and comments with regard to traditional „values“, which are incompatible with new tendencies of the social, economic, political and cultural development.

Decisions of members of society. That problem is of great significance from the point of view of quantitative and qualitative side of the social labour process. The crux of that matter consists in the global supply of labour force, and is thus conditioned by natural and social factors. The decision to take part in the social division of labour depends not only on material incentives but also on expected satisfaction of a higher kind. In that case a woman, and especially a mother is confronted with a difficult decision to reconcile not only her own aims with those of the society but also with the aims and needs of the family.

From the above line of thought a conclusion can be drawn, that the volume of women's work is conditioned by many factors. In that sense the phenomenon of female employment is an integral process, connected with all the aspects of the social and economic life.